

tanulmány

DOBOS ISTVÁN

A hallgatás nyelve. Az apória adománya

A hallgatásról szólva a nyelv kiteszi az értekezőt a „megszokott veszélyének”.¹ A hallgatást mintha csakis a beszéd-től megkülönböztetve, ahhoz viszonyítva, annak hiányaként lehetne elgondolni. A hallgatás mint észlelt, érzéki tapasztalat, a hang függvénye. A világban lévő valóságos hang rendjében a hallgatás meghallott csend, a hang hiánya. Vajon kívül lehet-e kerülni a hallgatást emberi jelleggel felruházó szemlélet keretén? E titokzatos jelenség arra ösztönzi a kutatót, hogy letérjen a gondolkodás bejáratott pályáiról, s ez, tudvalévő, egyszerre jelent kockázatot és ígéretes lehetőséget.² Nyelv nélkül a hallgatás nem gondolható el, de létezik-e a hallgatásnak nyelve? Mindannál, ami – jobbára közvetve – tudható a hallgatásról a meghatározó nyelvelméletek különböző, többé vagy kevésbé egyaránt megalapozható megoldásai szerint, nem kizárt, hogy fontosabb azoknak a reflexióknak az összegyűjtése, melyek végső válasz helyett eljuttatnak annak belátásáig, hogy nehéz, vagy egyenesen lehetetlen a hallgatás kérdését megoldani. Különösen olyan megközelítésekben kísért ez a felismerés, amelyek a hallgatás lehetőségi feltételeit nemcsak a hallható és látható nyelvben akarják feltárni, de annak fenomenális dimenzióját megelőzően, a nyelv nem tárgyiasult mivoltában is. Az előbbi a használatra, a kommunikációra, a logikára, a grammatikára, a közlés szabályaira, tehát a beszélő és a nyelv közötti viszonyra összpontosít, az utóbbi az eseményyszerű működésre, melyben lét és nyelv rejtélyes viszonya mutatkozik meg: „A nyelv nem rendelkezésre álló eszköz – mondja Heidegger –, hanem az az esemény [Ereignis], amely az emberlét legfensőbb lehetősége fölött rendelkezik.”³

A nem tárgyiasítható nyelv eltérő értelmezéseit összekapcsolja a *nyelvi differencia* tételezése, mely már mindig is a nyelvben munkál. Az így értett különbség eltérő bölcséleti modelljeinek talán az egyik közös nevezője az lehet, hogy a különbség minden nyelvi rendszer dologi formában nem azonosítható feltétele. Saussure alapvető magyarázata szerint: „a nyelvben [...] csak pozitív elemek nélküli különbségek vannak. Akár a jelöltet, akár a jelölőt vesszük, a nyelvnek nem részei sem olyan fogalmak, sem olyan hangok, amelyek a nyelvi rendszer előtt léteztek.”⁴ A nyelvben munkáló különbség Derrida szerint sem „helyezhető el ennek

A 2018. június 12–13-án a Petőfi Irodalmi Múzeumban megrendezett *Hallgatás, poétika, politika, performativitás* című konferencia szerkesztett szövegei. A tanácskozás anyagából további tanulmányokat közlünk a májusi számunkban.

rendszeren belüli objektumaként.”⁵ A hallgatásra vonatkozó kérdésfeltevésnek nem lehet kinyilvánított célja, hogy feloldhatatlan ellentmondások körül vesztegeljen, ugyanakkor összpontosíthat a hallgatásról való gondolkodás korlátainak a feltárására. Efféle nyelvi tapasztalat a szövegolvasás *eseményéből* nyerhető, s mint ilyen *adomány*, tehát változatlan formában megismételhetetlen, ebből következően reprezentálhatatlan, jóllehet ez utóbbi lenne az értekező feladata: a kiúttalanság szel-leme ott körözik a hallgatás nyelvéről szóló beszéd fölött. A hallgatás nyelvére irányuló kérdés előzetes feltételeinek a felvázolása az esemény irányába bontakozik ki, olyan nyelvi létezőmód felé, mely az adomány sajátja, a jelenlét nélküli adományé, mely maga a „lehetetlenség”, legalábbis Derrida megközelítése szerint. Amennyiben ugyanis az ajándékot ajándékként azonosítja akár az ajándékozó, akár az ajándékozott az ajándékozás cselekményében, éppen az adomány lehetőségét hiúsítja meg, mivel annak a létmódja nem dologi természetű, kivonja magát a szubjektív szándék köréből, s amint valamilyen csereviszonyba kerül, a kölcsönösség szabályának megfelelően megszűnik adomány lenni.⁶ A nyelv nem fenomenális dimenziójában a hallgatás nyelve tanúskodni hagyja a kimondatlant. A hallgatás „amiről”-jének azonosító megnevezése kioltja annak lehetőségét, hogy a hallgatás utat nyisson a nyelvben annak lényegi tapasztalata felé.⁷ A hallgatás ugyanakkor mindig *valamiről tanúskodik* az európai kultúra történetében. Ebbe az örökségbe bele lehet fogódzkodni.⁸

A hallgatás jelenségét *transzcendáló* megközelítéseket meg lehet különböztetni a hallgatást *eseményként* értő gondolkodási mintáktól, amelyekben a hallgatás nyelvi létezőmódjára irányuló kérdés adja az értelmezés vezérfonalát.

A hallgatás *köznapi* értelemben valakinek a hallgatása, cselekvőt feltételez, aki nem ad hangot, miközben hallgat. A hallgatás mint tudatos beszédcselekvés többféle helyzetben valósulhat meg válaszádként. Lehet az egyetértés kifejezése, esetleg kitérés, vagy valamely kérdés megválaszolhatatlannak nyilvánítása, de akár a kényszerítéssel szemben gyakorolt ellenállásé is. Látnivaló, hogy a hallgatás számtalan beszédhelyzetben működtethető *közlésként*. A hallgatás ebben az értelemben nyelvi eszköz, *adott*, s mint ilyen a beszélőhöz tartozik, a szubjektum akarátának, szándékának és céljának alárendelten. A kommunikációként értett hallgatás kifejezése az irodalom elbeszélői és drámai műfajaiban számos ismert poétikai eljárás alkalmazásával valósulhat meg, de a költészet sem kivétel. A prozopopeia kiazmikus alakzatára és az aposztrophéra lehet itt elsősorban gondolni. A síron-túlról-jövő-hang fikciója az elhunyt hangján szólítja meg az élet útján járó utazót, a beszéd és a *hallgatás* attribútumainak segítségével lépve túl a halál és az élet állapotán. A prozopopeia hangot kölcsönöz a holtaknak, s ez által „az élők egy csapásra némává válnak, saját halálukba dermedve”.⁹ Az élettelen dolgokat megszólító aposztrophé szorosan kapcsolódik a hangadáshoz a trópus szimmetrikus szerkezetével. A hívó megszólítást arra használja a költői hang, hogy a néma, hallgató tárgygal olyan viszonyt alakítson ki, amely „segít megképezni saját magát.”¹⁰ Mindkét költői alakzat a *hallgatás* fiktív, *diszkurzív eseményét* teremti meg.

A *metafizika* értelmezési keretében a nyelv előtti csend, amelyből a szó megszületik, nem hiány, hanem „egy magáért való teljes világ”. Max Picard a hallgatást egyenesen az emberi lét alapstruktúrájaként mutatja be.¹¹ A szót az ember kárhoz-

tatta magányra, miután leválasztotta a hallgatásról. A hallgatás csendje a múlté, a lármás jelent a technológia hajtotta uralma alá. Az örökkévalóság időtlen jelenétől elszakadt világ elfelejtette mit jelent hallgatni, elvesztette a hallgatni tudás képességét. Kierkegaard nevezetes felszólítása e hiány betöltését szorgalmazza: „az élet egészéről elmondhatjuk, hogy beteg. Ha orvos volnék, s valaki engem kérdezne meg, azt válaszolnám neki: teremts csendet! Ösztönözd az embereket a hallgatásra! Ebben a lármában nem lehet Isten szavát meghallani. S még ha mi magunk is lármásan kiabálnánk, hogy a nagy zajban a szavunk hallhatóvá váljon, akkor sem lenne ez többé Isten szava. Ezért teremts csendet!”¹² A hallgatás ontológiai értelmezésében a telítettség, az érvényesség, a kifejezőerő, a jelentőség, a mélység képzei társulnak a csendhez, szemben a lármával, a zajjal és a fecsegéssel. A hallgatás inherens része a nyelvnek, s nem valamiféle hiány vagy üresség. A nyelvtől elválaszthatatlan a hallgatás, mondhatni rá van utalva, hogy fennmaradjon. A hallgatástól megvont nyelv kiüresedik. Beszédözön, hangzavar, láрма, morajlás, a csend magányos maradványai veszik körül az embert a jelen korban: „Semmi sem változtatta meg annyira az ember természetét, mint a csend elvesztése.”¹³

A csend *transzcendens* vonatkoztatási keretben nem pusztán a zaj hiánya. „Szinthe minden hallgatásban van valami szent.”¹⁴ *Szakrális* értelemben a csend a liturgiában való részvétel kifejezési módja. A hallgatás képességének elsajátítása alapvető feltétele a figyelemnek, a belső imádságnak, a gondolkodásnak s a lelki összeszedettségnek. Az embernek minden felesleges szóról számot kell adnia (Mt 12,36).

A hallgatás kultúratudományi megközelítései a nyugati ember csendhez fűződő változó viszonyát méltatják figyelemre. A csend önmagunk hallgatása, olyan belső hely, amelyből a beszéd kiválik. Alain Corbin művére lehet hivatkozni, mely áttekintést ad a reneszánsztól napjainkig arról, hogyan érzékelt a képzőművészet a csend mélységét, miért becsülte mint az elmélkedés feltételét. A csend poétikája azokat az intim helyeket, tárgyakat és tereket vizsgálja, amelyek a művészetekben csendet szönek.¹⁵ A hallgatás *térpoétikája* kiegészíthető a retorika tanúságával.

„Hogyan lehet szavakkal hallgatni?” – a kérdést Sartre vetette fel Camus *Idegenjét* elemezve.¹⁶ A hallgatás itt *hatásként* értelmezett, amelynek a létrehozásában szerepet kaphatnak a színre vitt párbeszéddek, az elbeszélt, megjelenített hallgatás-aktusok, az elbeszélői közlések, valamint a hang- és nézőpontváltások mellett a nem fonetikus jelek, mint amilyen az írásjegy, az írásképp, valamint a szöveg köztes helyei, üres, fehér felületei. Mi van a hallgatás mögött? Milyen lélektani, társadalmi, erkölcsi vagy vallási tartalmakra utal a jelnek tekintett hallgatás? Ahhoz, hogy e kérdésre válaszolhasson az olvasó, át kell lépnie a jelölés poétikájából a jelentett szemantikájába. Meglehetősen kockázatos művelet az *elrejtés* retorikai alakzatának a *felfedése*, az elhallgatott azonosítása, behelyettesítése.

Közeledve a hallgatás nyelvfilozófiai megközelítéseéhez, a Bécsi Kör logikai pozitívizmusára kell utalni, mely alkalmatlannak tartja metafizikai tartalmak kifejezésére a nyelvet. Wittgenstein szerint a nyelv logikai szerkezetét az mutatja meg, hogy milyen empirikus mondatok lehetségesek. Nem arról van szó, hogy nyelvünk megfelel a világnak, s nem is arról, hogy nyelvünk szerkezetét tükrözi a világ. A nyelv és a világ határa egybeesik, közös logikai szerkezetük leírására azonban nem áll rendelkezésünkre metanyelv, e szerkezet tehát *kimondhatatlan*, csak

megmutatkozik abban, hogy milyen mondatok értelmesek. Az etika tartalma, hasonlóképpen a nyelv logikai szerkezetéhez, kimondhatatlan, azaz nem lehet „értelmes” állításokat tenni róla, mivel az értékek az empirikus világon kívül esnek. Ebből következően: „Ha egy kérdést egyáltalán fel lehet tenni, akkor meg is lehet válaszolni azt”.¹⁷ Ezzel szemben Heidegger egzisztenciális analitikája, a metafizika újragondolása, vagyis a Létre, illetve a Semmire vonatkozó kérdés lehetőségi feltételeinek a kutatása a kimondatlan, a kimondhatatlan irányába bontakozik ki, beláthatóvá téve a válasz lehetetlenségét.¹⁸ Carnap viszont ezt tartja egyenesen értelmetlennek. A semmiről (tudatosan kis betűvel írva) tett pszeudo-kijelentések ugyanis nem feleltethetők meg az egzakt nyelv logikai, szintaktikai, grammatikai, propozicionális szabályainak.¹⁹ Carnap szerint lehet olyan nyelvet konstruálni, mely tartalmazza saját logikai szerkezetének a leírását. Heidegger ellenben az útjába kerülőben azt kutatja, ami a nyelv (rá)mutatása szerint túl van a logikán. A Bécsi Kör analitikus nyelvelmélete szerint a hagyományos metafizikai kérdések kiküszöbölhetők. Az *Értekezés* nevezetes tétele erre vonatkozóan így szól: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Az erkölcs, a hit, az értékek egzisztenciális jelentőségét azonban nem vonja kétségbe Wittgenstein, csupán hozzáférhetetlennek gondolja a metafizika tárgyát a nyelv logikai grammatikája felől. A *Tractatus* szövege ezért – s ezt már ritkábban idézi a Wittgenstein-szakirodalom – így folytatódik: „Kétségtelenül létezik kimondhatatlan. Ez megmutatkozik, ez a misztikum.” („Es gibt allerdings Unaussprechliches. Dies zeigt sich, es ist das Mystische.” 6.522) Mindaz tehát, ami az egzisztencia lényegéhez tartozik, vagyis az ember „életproblémáit” érintő végső kérdések némaságra, hallgatásra vannak ítélve.²⁰ A szigorú tudománytól nem vitatható el, hogy képes megválaszolni a létezőre vonatkozó kérdéseit saját dimenziójában, Heidegger szerint azonban a filozófia érdeklődésének nem az adottság, hanem a még el nem gondolt, tehát a kimondatlanra kell irányulnia, melyről *hallgat* a nyelv. A modern *tudomány* bizonyos értelemben már maga a technika – írja Gadamer Heideggerhez kapcsolódva *A gondolkodás kezdetéről*. A filozófia a végéhez ér, ha gondolkodásunk a „kényszerítő keret” tökéletes uralma alá kerül.²¹

A megismerés kudarcának belátásához kapcsolódva a nyelv tehetetlenségének tételezése kétértékű az európai gondolkodásban. A hallgatás-alakzatban a nyelven túl létező ereje mutatkozik meg a traumáról, vagy a természetfeletről szóló diskurzusokban. Az irodalmi szöveggel való találkozásban a hallgatásba, akár a néma elragadtatottság, akár a szótlán megértés megnyilatkozása, beíródik a nyelvnélküliség nyelv feletti uralmának apóriája.²²

Látnivaló a fenti értelmezési mintákból, hogy a hallgatás kérdése roppant szer-teágazó és összetett, de az *esemény*ként felfogott nyelv tapasztalatára összpontosítva fellelhető benne egy sajátos *aporetikus szerkezet*, amelynek a felvillantására itt kísérletet teszek.²³ Három feltétlenül ide tartozó szerző, Heidegger, Derrida és Gadamer művéből merítek mondandóm alátámasztásához. Amit Heideggerről mondani szeretnék, az semmi esetre sem áll szemben az örvendetesen gyarapodó hazai filológia megközelítéseivel, pusztán a hallgatásra irányított figyelem igényli, hogy megfontolásaimat némileg másféle távlatba helyezzem.²⁴

Heidegger roppant kiterjedt és rétegzett művében a hallgatás szinte folyamatosan jelen van, a nyelvi létezés kidolgozásához kapcsolódva, ha nem is mindvégig

ugyanabban az értelemben. A hallgatás Heideggernél mindenekelőtt a *létfelejtés*, vagyis a létnek a létező javára való elfelejtése előtti,²⁵ „majdnem elvesztett” nyelv *hallgatása*, mely a lét elrejtettségére vagy megvonságára emlékeztet. A létfelejtés nyelve azonban nem pusztán a jelenlétet tünteti ki, a létezőt a maga feltárulkozásában. A fenomenológiai dimenzióknak megfelelő, illetve azt megelőző nyelv ilyen megkülönböztetése és szétválasztása voltaképpen az ontológiai differencia eltörlését vonná maga után.²⁶ Heidegger ezzel szemben nem fosztja meg az el nem rejtettséget, az önmagát elvonó lét kiemelkedését, megnyílását az elrejtettség vonatkozásától, ezért hangsúlyozza azt, hogy magában a nyelvben az ember nem talál biztosítékot annak eldöntéséhez, hogy lényegi, vagy nem lényegi szóval van-e dolga.²⁷ Elkerülhetetlen egyszerűsítéssel: a lényegi szó őrzi és fenntartja a különbséget lét és létező között, ellenben a nem lényegi szó az egység látszatát kínálja, ily módon áthelyezi az igazságot a *megjelenítő* fogalom és a *helyesen* megpillantott létező megfelelésének az elméletébe. Heidegger, Hölderlin költészetét olvasva, a lényegi és nem lényegi szó közötti különbség eltörlődésének a veszélyeire figyelmeztet, továbbá az „azonos” és az „ugyanaz” megkülönböztetésének szükségességére költés és gondolkodás viszonylatában: „Az azonos mindig a különbség-nélküliség felé tart, hogy abban minden megegyezzen. Az ugyanaz ezzel szemben a különböző összetartozása a különbség révén való egybegyűlésből. Az ugyanazt csak akkor mondhatjuk, ha elgondoljuk a különbséget.”²⁸

A lét és a létező közötti különbségről *hallgat* a nyelv, ugyanis az ontológiai differencia jellé válása a tárgyiasításnak azt a mozzanatát feltételezné, amely teljességgel idegen a kiemelkedésként, keletkezésként, önmagától való megnyílásként tapasztalt lét Heidegger adta *körülírásától*, amelynek a nyelv eseményyszerű: egyszerűre feltáró és elrejtő működése feleltethető meg. A *különbség egysége megbont-hatatlan*. Amint az ellentételező gondolkodás szétválasztja feltártságra illetve elrejtettségre, elvéti a lényegét, s visszaírja az ontológiai differenciát a metafizikai opozíciók meghaladni vágyott rendszerébe.

A magát megvonó s feltárulkozó lét azonban nem lehet tartalmazott a nyelvbe foglalt *hallgatásban* sem, mivel ezáltal nemcsak megfordulna a viszony nyelv és hallgatás között, s az utóbbi kerülne fölérendelt helyzetbe, de a lét és a létező közötti különbség is kitörlődne.²⁹ A hallgatásban is a lét jut a nyelvhez. Heidegger ezt írja: „a lét a gondolkodásban a nyelvhez jut. A nyelv a lét háza. A nyelv hajlékában lakozik az ember. A gondolkodók és a költők e hajlék őrzői.”³⁰ A Semmit megnyilvánító szorongás *üres csendje* „érvényesebb”, mint a hallgatást megtörő *üres beszéd*.³¹ További kérdésként merülhet fel, hogy a létfelejtés nyelvében a különbség valamely eredendő egység megbomlása felől elgondolt, s így egy végső azonosság képzetének a fenntartását szolgálja – Derrida Heidegger-olvasata e felé hajlik –, vagy a differencia nem mutat vissza semmiféle eredetre, mivel az maga a szüntelen, ismétlődő, néma beíródás. Heideggerhez az utóbbi felfogás áll közelebb. Magáról a *különbségről* (azért) hallgat a lényegi szó, mert az a visszahúzódásban lesz azzá, ami. Heidegger ismételten azt hangsúlyozza, hogy a lét nem lehet közvetlenül jelen a szóban, a költői megnevezés sem képes rámutatni, bár folyton megkísérti a parúszia utáni vággy, amelynek az olvasó is áldozatul eshet.

A fentiekben vázolt *dinamikus különbség* nem gondolható el szó és dolog megfelelésének az ellentétéként, inkább a nyelv performatív, létesítő működésének tétélezhető, melyet ugyanakkor Heidegger nem tekint korlátlanak: „a költészet a létnek és minden dolgok lényegének alapító megnevezése nem valamiféle tetszőleges mondás, hanem az, amely által először lép a nyitottba mindaz, amit aztán a hétköznapi nyelvben megbeszélünk, megtárgyalunk. Ezért a költészet a nyelvet soha nem műve kéznél lévő nyersanyagaként veszi, hanem maga a költészet teszi először lehetővé a nyelvet.”³² A lét és a létező léte közötti különbség tehát a nyelvben is ott munkál. Erre lehet következtetni abból is, hogy Heidegger hívás és megvonás feszültségétől sem mentes kölcsönhatásával közelíti meg a nyelvet versértelmezéseiben. A nyelv arra kényszerül, hogy „magát állandóan egy maga nemzette látszatba (Schein) állítsa”,³³ hasonlóan ahhoz, ahogy a létező léte a maga feltárultságában eltakarja az önmagába visszahúzódó létet. A nyelv tehát nem leképezi utólagosan az ontológiai differenciát, mivel ebben az esetben eszközletre lenne kárhozható, hanem eseményszerűen közvetíti: felépíti és lebontja, létesíti és eltörli a „maga nemzette látszatokat.”³⁴ A költői nyelvben előtűnő látszat a hétköznapi nyelv megtévesztő visszfényéhez képest a valóságot engedi előtűnni, vagyis a dolog lényegét hagyja kiemelkedni s a maga fénykörébe vontan felragyogni. A létezni engedéshez odaértendő a feltárlástól elválaszthatatlan visszahúzódás az elrejtettségbe. E kettős mozgás megszüntethetetlenül zajlik a műalkotás nyelvi közegében is.³⁵ A *láthatóság*, a megjelenés kétféle értelmének mintázata mintha a *hallhatóság* dimenziójában is megjelenne Heidegger érvelésében. A nyelv a hallgatásban, az elnémulásban, a beszédképtelenségben is megmutatkozik.

A hétköznapi nyelv *lárma*ja mindent körülvesz, s elhangolja, széttöri a költői hangot, ellenben a műalkotás nyelvében a *zaj* hallhatóvá lesz. A költői szó csenddel veszi körül magát. Hallhatóvá teszi a csendet. A költemény a költőtlen nyelvek lárma-jában – Heidegger hasonlata szerint – olyan, „mint egy templom nélküli szentségtartó, mely megőrzi a költészetet.”³⁶ A lárma-ban a hétköznapi nyelv kiabál, hogy hallhatóvá váljon, a költői szó ellenben csendet von maga köré, hogy meghallja a szavát a rá hallgató. Tétova kérdésként fogalmazódhat meg: mi történik, ha a „meghallás” nem következik be? A nyelv a költői szót ebben az esetben is megőrzi, mondhatni magába zárja, mint egy időkapszula. Heidegger magyarázata szerint Hölderlin „Mint ha ünnepnappal...” („*Wie wenn am Feiertage...*”) kezdetű versében a költői szó a szentet mondja, s megnyílik az „Istenek és az emberségek jövőbeli történelmének létezés-szerkezete számára.”³⁷ E szót tehát „*még meghallatlanul*” őrizte meg a nyelv.

Szinte szükségszerű, hogy Derrida Heidegger-olvasata, közelebbről *Az út a nyelvhez* s a *Mi a metafizika?*-elemzése a beszéd képességével felruházott „személytelen” nyelv eseményszerű működésétől elválaszthatatlan hallást, pontosabban a hallgató fogalmát bontja rétegekre. Derrida interpretációja a *Lét és idő* 34. §-nak enigmatikus megfogalmazásához kapcsolódik: „Sőt a hallás a jelenvalólét elsődleges és tulajdonképpen nyitottságát konstituálja a maga legsajátabb lenni-tudására, *mint a barát bangjának meghallása – a barát bangjáé, amelyet minden jelenvalólét magában bord.*”³⁸ Derrida a kiemelt szövegrész három különböző francia fordítását mérlegeli, megelőlegezve, hogy más nyelvekre átvittetve nem kevésbé nyugtalanító eredményhez juthatunk.³⁹ Ami a magyart illeti, a német eredetiben

nem „magában hord”, hanem („bei sich trägt”) „magánál hord” szerepel, s e különbségnek alighanem elméleti jelentőség tulajdonítható.⁴⁰ A hallás itt a beszéd alkotó mozzanata, abban az értelemben, hogy a jelenvalólét enged a (hozzá) beszélő nyelv szólításának, vagyis megfelel a nyelvnek mint nyelvnek, amely nem a közlés eszköze: „A jelenvalólét hall, mivel ért.”⁴¹ Az értés nem az egymással beszélés nyugvópontja, hanem egyfajta hangoltság (*Befindlichkeit*) a nyelvi létezés kimondatlansága iránt.⁴² A jelenvalót „megértő világban–benne–létként” függ az egymásra-hallgatástól, „függésben odatartozó” (*in dieser Hörigkeit zugehörig*).⁴³ A függés (*Hörigkeit*) – a német szövegben – összefügg a hallani (*hören*) igével, amelyet a valamihez való odatartozást kifejező *gehören* és az odafigyelést jelentő *zuhören* magába foglal.⁴⁴ A hallás függő értelmének további változatai bontakoznak ki későbbi szövegekben: „A gondolkodás a léthez tartozva (*gehörend*) hallgat (*hört*) a létre.”⁴⁵ A *hallás* a *Lét és idő*ben a jelenvalólét beszédének pusztá *önérzékelése*ként lezárná az értelmezést a hallgatás nyelvének nem fenomenális dimenziója felé. Nemcsak magamat hallhatom ugyanis, miközben írok, vagy beszélek, s nem is csak a másik jelenvaló hangját, hanem a nyelv hívását, amely dologként vagy értelemként nem határozható meg. A titokzatos ismeretlen félelmetessége (*Unheimlichkeit*), bizonytalanná, ingataggá teszi a jelenvalólét szerkezetében az érzékinek és értelmének a megkülönböztetését: az eldöntetlenség fölül többet igényel, s „többet, mint egy *fület*.” A *barát hangja* a szó elsődleges értelmében eldönthetetlen, mire vonatkozik, hiszen ha meg is tudnánk kielégítően határozni, mi a barátság, ez alapján akkor sem lennének képesek felismerni, ki a barát. A barát hangja utalhat a másik jelenlétére⁴⁶ vagy a jelenvalólét nyitottságára, a belső hallásra, amelyet a jelenvalólét „magánál hord.”⁴⁷ A *megnyitás* francia főnév (*ouvrir*) azonos alakja igeiként *felvág*, átvág, áttör jelentésben is használatos. Az utóbbi konnotációi kapcsolódnak a feltörés (*Auf-Riß*), hasadás (*Riß*) heideggeri fogalmához, a nyelvi létezés keresett egységének a nevéhez,⁴⁸ amelyet – tizenkét évvel később – *Az út a nyelvhez* a vázlat, feltörés értelmében bontakoztat ki, a *felszakítás* és *felnyitás* feszültségében. A szelíd lenni hagyás és a szóval tett erőszak kettős mozgását Derrida olvasata az *ouvrir* és a *tendre* játékával képes remekül visszaadni, az utóbbinak ugyanis főnévként *gyengéd*, igeiként viszont *kifeszít*, megfeszít a jelentése. Heideggernél „a nyelvi létezés rajzolatába”, nemcsak a szólító szóból kimondott, a beszélő beszéde, de hallgatása is beletapad. Az emberi tevékenységként felfogott hangzó beszéddel nem azonos a mondás, a monda (*Sage*), amelynek a jelentését Heidegger az ófelnémet „Sagan” „mutatni, hagyni, hogy megjelenjen; hogy látható és hallható legyen” segítségével írja körül. A kimondatlan nem azonos értelmű a beszéd hiányával, a hallgatás a magát megvonót megmutathatatlanlanként lenni hagyja: „a megmutatást mint utalást megelőzi egyfajta megmutatkozni hagyás.”⁴⁹ A „beszédes” hallgatás egyúttal hallás: „A beszéd mint monda: önmagánál fogva hallás. Meghallása a nyelvnek, amit beszélünk.”⁵⁰ A *hallgatás* annak a *másik nyelvnek* a meghallása, amely beszél hozzánk, s annak a *másiknak* a meghallása, akit vagy amit magunknál hordunk (*bei sich trägt*). A *különbség* (*Unter-Schied*, *Differenz*), amely sem megkülönböztetés (*Distinktion*), sem viszony (*Relation*), hanem inkább esemény (*Ereignis*), megszüntethetlenné teszi a hasadást az ember illetve a nyelv beszéde és hallgatása, valamint hallása és hangja között.⁵¹

Heidegger némely megfogalmazásából viszont akár arra is lehet gondolni, hogy a nyelv *monologikus*, mivel függetlenné válhat a hallástól: „egyedül a nyelv az, ami voltaképpen beszél; és magányosan beszél.”⁵² Ahogy én értem ezt a gyakran vitatott szöveghelyet, talán arról lehet szó, hogy a nyelv ahhoz beszél, aki hallgatni tud rá,⁵³ vagyis útban van a nyelv lényegéhez, s „mondáját mondani hagyja.”⁵⁴ A hallgatás azonban nemcsak a nyelvnek megfelelő emberi *tevékenység* lehet, hanem a mondához tartozó nyelvi *esemény* is: „A hallgatás megfelel a hangtalan hangzúgásnak a sajátot adó-megmutató monda (*ereignend zeigende Sage*) csendjében. [...] a nyelv azon módnak megfelelően beszél, amiként a sajátot adó esemény mint olyan feltáru (entbirgt) vagy megvonja magát.”⁵⁵ A sajátot adó esemény – esendő Heidegger-parafrazissal –, az elrejtetthez oda szólító (*zusagt*), barázdát vág, utat nyit a nyelvben, hogy e nem anyagszerű beíródás által megmutatkozhasson egyszerre feltárukozó és visszahúzódó mivolta: „a nyelvi létezést mindig csak akkor pillanthatjuk meg, mikor ő maga tekint ránk és sajátjává tesz minket.”⁵⁶ A monda „azt követeli tőlünk, hogy a nyelviségben sajátot adó út-nyitás hallgatásba merüljön – mellőzve a hallgatásról való beszédet.”⁵⁷

Ezen a ponton léptethető be a diskurzusba ismételten Derrida, aki szerint a beszéd már önmagában is írás, amely megelőzi a nyelv fenomenológiai dimenzióját, s eredendő elkülönböződés-ként tétélezhető.⁵⁸ A *differance* a gondolkodás és a kifejezés lehetőségi feltételeként (*condition de possibilité*) működik, s ekként nem tárgyasítható s azonosítható eleme a látható és hallható nyelvnek, de kiiktathatatlanul, előre meghatározza az önmagával azonos jelentés halasztódását. A különbség szüntelen termelődésében megnyilvánuló hatás rokonsága teszi lehetővé, hogy Derrida a maga sajátos írásfogalmát kapcsolatba hozza a jel megkettőzött szerkezetével, amelyben a fonetikus nyelv eszményének megfelelően a jelölő a jelentőt annak távollétében helyettesíti. Mindaz, ami tudható e helyettesítő mozgás uralhatatlan játékaról, az úgynevezett jelenlét metafizikájának nevezett gondolkodásmód bírálaiból, lehetőségként a textuális feltételeinek mérlegelését állítja a hallgatás értelmezése elé. Hallgatás és textualitás.

A dekonstrukció távlatából aligha iktatható ki, s még kevésbé válaszolható meg egyértelműen a kiinduló kérdés: vajon a hallgatás a nyelvet alkotó jelentő utalások játékán kívüli menedék volna, vagy maga is része a nyelvi rendszernek, ezért a jelek szabályozatlan körforgásában nem kínál semmiféle nyugvópontot? Amennyiben az írás a beszéd reprezentációja, a jelentést a hangnak és az értelemnek a hangzásban artikulált egysége alapozza meg, amelyhez képest az írás mindig csak származtatott, külsődleges, a jel jele.⁵⁹ Derrida szerint viszont az írás a beszédben is működik, ezért kérdés, hogy melyik tekinthető bensőségesebbnek. Az (ős)írás, a nyomként értett elkülönböződés már mindig is a nyelvben munkál.⁶⁰ Amennyiben a hallgatás része a nyelvi rendszernek, a különbség beleíródik. A titok nem iktatható ki se a hallgatásból, se a nyilvánossághoz kötött számadásból. A nyelv nem tartalmaz biztosítékot arra vonatkozóan, hogy a beszéd vagy a hallgatás jelent-e valódi felelősségvállalást, ahogy az általános erkölcsi követelmény által meghatározott beszéd sem csupán megerősíti, hanem éppenséggel gyengíti is a felelősség helyettesíthetetlen egyediségét.⁶¹

A hallgatás mintha egy csapásra véget vetne annak a mozgásnak, melynek során egyik jel a másikra utal, tehát *strukturálisan hasonló szerepet tölt be, mint a*

transzcendentális jelölt – bármit is jelentsen ez – a jelenlét metafizikájának nevezett gondolatkörben.⁶² A hallgatás azonban nem hagyja magát a jelenlét formájára egyszerűsíteni, mely szerint a hallgatás mindig valakinek a hallgatása, s aki éppen megvonja a beszédet, az jelen van e nyelvi szituációban.⁶³ Derrida Saussure kezdeményezéseit kiteljesítve, s továbbgondolva megkérdőjelezi a nyelvi jel lényegét tekintve hangzó mivoltát. A különbségről, amely megelőzi jel és jelölt viszonyát, a jelenlévő és a távollévő egymásra vonatkozását s lehetővé teszi a kölcsönös helyettesítések rendszerének működését, *hallgat* a nyelv. Az ismételhető jelek materiális jegyeinek különbözősége *nem* feltétlenül *hallható*. A jelölő és a jelölt véletlenszerűen létesülő kapcsolata a jel iterációjában további különbségeket termel. A kontextus soha sem zárható le, nem határolható körül végérvényesen, sőt, a vissza- és előretekintés távlatának függvényében folyton változik. A jel „rendelkezik azzal az erővel is, hogy elszakadjon [...] azoknak a jelenléteknek az együttesétől, amelyek beíródásának momentumát szervezik. Ez a szakítóerő nem járulékos predikátum, hanem magának az írottaknak a szerkezete.”⁶⁴ E szakítóerőnek (*force de rupture*) köszönhetően a jel idézhetősége (*citacionalité*) nyomán nem azonosság, de különbség keletkezik.

Az írás nem fonikus jelei, képszerű alakzatai, fehér helyei, szöveg nélküli, üres felületei feltartóztatják a hallgatás *antropológiai* megközelítését, amelynek a kiindulópontja a beszéd képességével rendelkező ember, akinek a hallgatása a ténylegesen érzékelt másik beszédhangjának a viszonylatában értendő. Jóllehet még ezen elgondoláson belül maradván sem szükségszerű a másik valós testi jelenléte, mivel az ismerősen is idegen⁶⁵ minden beszélőben eleve benne van, aki visszaigazolja, megerősítve vagy cáfolva a ténylegesen vagy belső magánbeszédben elhangzottakat. Derrida ugyanakkor Rousseau legszemélyesebbnek hitt művéről, a *Vallomásokról* kijelenti, hogy mint írás sem volt soha más, mint a természetes jelenlét eltűnése: „szupplementumok és helyettesítő jelentésképződések, amelyek csakis a megkülönböztető utalások láncolatában jöhettek létre.”⁶⁶ Az önmagunkkal folytatott beszélgetésben, a közvetlenség káprázatában csalódva az elkülönítettségéből kimenekített teljes jelenlét utáni vágy a csönd felmagasztalásába fordulhat át. A hallgatás a természetes jelenlét visszanyerését kísérti meg. „Mivel a beszéd nyitotta meg a jelentésnek azt az örvényét, amely mindig elnyeléssel fenyegeti, csábító gondolat lenne visszatérni egy archeologikus pillanathoz, a beszédmentes jel kezdeti pillanatához, amikor a szenvedély – a szükségleten túl, de az artikuláció és a különbség megjelenése előtt – egy *közvetlen jel* segítségével nem hallható módon fejeződik ki.”⁶⁷ Ez utóbbin, tehát a *nem hallható közvetlen jelen*, úgy sejtem, Derridánál a gesztus értendő.

A *hallgatás aktusa* mintha azonosságot hozna létre a nyelvben, kívül helyezve magát gondolt és mondott megszüntethetetlen különbségén, miközben saját szerepét a beszédre utalva, kételemű szerkezetben, hiányként határozza meg, a jel és jelölt közötti megkülönböztetés mintájára, tovább szaporítva ezzel a nyelvben támadt törések és repedések számát. A hallgatást megelőzően is létezik azonban az a néma, önmagát az érzéki észlelés számára megvonó különbség, amely a jel megkettőzött szerkezetében, jelölő és jelölt egyszerre összetartozó és elválasztott viszonyában mutatkozik meg. A megszólalás előtti hallgatás tehát nem az önmagá-

val azonos jelenlét osztatlan nyelvi formája. Másfelől, egy végtelen jelentésképződés folyamatába lépve a nyelv egyetlen valós mozzanata, így a hallgatás „sem lehet abszolút, csupán differenciális helyzetű.”⁶⁸

Ezt az elkülönülő mozgást kiterjesztve a beszédaktusnak nevezett nyelvi megnyilatkozásokra, korántsem biztos, hogy amit a beszédaktussal kimondunk, azt jelenti, amit a szóval teszünk. A hallgatás magában és magáért való teljes világként való tétélezésében ott munkál a nyelvben már mindig működő különbség (*différance*)⁶⁹ eltörlése iránti vágy. A beszéd megvonása e szerint olyan nyelvi cselekvés lenne, melynek a jelentése azonos azzal a lelkiállapottal, amely előidézte azt. A hallgatás abban az *aporetikus értelemben* lehet a nyelv performatív eseménye, hogy nem közvetíti, hanem végrehajtja a beszéd-megnyilatkozás lehetetlenségét.

Végezetül csak utalhatok rá, hogy a hermeneutika látóhatárán a bekövetkező megértés eseménye a hallgatni tudásnak köszönhető, amely, mint *adomány*, Gadamer felfogása szerint „zavartalan hallgatása” a nyelvnek, amelyben a dolog jut szóhoz. Ehhez az értelmezőnek is hozzá kell járulnia azzal, hogy „negatívan viszonyul saját magához”, tehát hagyja, hogy a másik beszéljen. A hallgatás *társalkotó* szerepének az előzetes megértése a hermeneutikai tapasztalatban a saját nyelv kiterjesztésének az önkéntes korlátozását vonja maga után, annak érdekében, hogy megszólítottá váljunk, a nyelvre hagyatkozva. A szótértés lehetőségének feltétele azonban a hangzó nyelvben sem tárgyasítható adottság. A megértés a beszélő és a hallgató, a saját és az idegen nézőpontok között zajló *helycserék, áthelyeződések során bekövetkező esemény*.⁷⁰ A megértés körköröségében a ráhallgatás és az odaforulás részvételt jelent, s egyben részesedést a nyelvi tapasztalat egyetemességében. Gadamer szerint *elvileg* „[n]incs semmi, ami a nyelv révén ne lenne hozzáférhető a hallás számára.”⁷¹ Az eminens szövegek esetében pedig értelem és hangzás, Sinn és Klang egysége megbonthatatlan. E határozott kijelentés hallás és hallgatás nyelvi tapasztalatának az elsődlegességét foglalja magában. (Emlékezhetünk rá, Mikszáth szerint Jókai „a fülével írt.”) A magányos, néma olvasás is feltételezi a belső hallást, még ha nélkülözi is a valóban megszólaltatott érzéki hangot.

Az bizonyos, hogy a hangzó beszéd hallgatót feltételez, akinek a jelenléte nélkül a kimondott szó nem fejtene ki hatást. Egyszerre beszélni és hallgatni élő beszédhelyzetben mintha csak két ember tudna. Ám az éppen beszélő is hallja önmagát, miközben őt a tényleges hallgató a hallgatva lenni helyzetébe hozza. A hallgató érzékelhető jelenléte tükrözi vissza az elhangzó szó hatását, a hallgatás tehát *alakítja* a beszédet. *A másik hallgatása*, akár a megosztott szubjektumon belül tétélezzük ennek az idegennek a jelenlétét, akár kívül, érzékelhető közelségben, megelőz minden tényleges nyelvhasználatot. *A megszólalás lehetőségét a hallgatás biztosítja.*

A hallgatás a beszélgetés közegében megszüntethetetlenül többértelmű. A hallom magamat beszélni helyzetét az idegen jelenléte teszi lehetővé. Aki (beszél), beszédben van, a másik fülére utalva reflektálhat az éppen elhangzóra. A saját beszéd meghallása és a másik hallgatása közötti kölcsönös függés azonban nem eredményez valamiféle egyensúlyt a nyelvet megszólaltató és a hallgató viszonylatában. A beszélő közvetlen, minden különbséget kiiktató jelenléte saját nyelvi megnyilatkozásában öröklött hiedelem. A kimondott szó már mindig a másik hallására utalt.

JEGYZETEK

1. „Es ist, als ob gerade das Wohnen der Gefahr des Gewöhnlichen am leichtesten erliege.” Martin Heidegger, *Was heißt Denken?* = Uő., *Gesamtausgabe. Abteilung: Veröffentlichte Schriften 1910-1976*. Band. 8. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2002, 122–123. „Olyan, mintha éppen a lakozás lenne a leginkább kitéve a megszokott veszélyének.” Martin Heidegger, *Mit bívunk gondolkodásnak?* ford. Vajda Mihály, Gond-Cura Alapítvány, Bp., 155.
2. A járt, illetve a járatlan út közötti választás valójában nélkülözi a biztos alapot, jelen esetben ugyanis a még-megnevezhetetlen teszi szükségessé az interpretációt, s nem egy adott tárgy meghatározatlanságának a megszüntetése.
3. Martin Heidegger, *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, ford. Szabó Csaba, Latin Betűk, Debrecen, 1998, 40.
4. Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, ford. B. Lőrinczy Éva, Corvina, Budapest, 1997, 140.
5. Jacques Derrida, *Grammatológia*, ford. Marsó Paula, Typotex, Budapest, 2014, 72.
6. Az adomány „csak azzal a feltétellel létezhet a maga módján, ha nem az, ami.” Jacques Derrida, *Az ökonomiai ész örülete: jelenlét és ajándék nélküli adomány* = Uő., *Az idő adománya*, ford. Kicsák Lóránt, Új Palatinus Könyvesház Kft., 2003, 58.
7. A hallgatás nyelvének tanúsága az ismerőség és az idegenség közötti tartományba enged bepilantást, melyről nem rendelkezünk biztos tudással, ebben az értelemben adomány, amely adódik. Jelen tanulmány feladata, hogy ezt az adományt tanúsítsa.
8. Látnivaló, hogy a körköröség nem iktatható ki teljesen a téma kibontása során. Mielőtt azonban erre a pályára térnénk, érdemes – csakis jelzésszerűen – utalni a hallgatást nem nyelvi eseményként elvonatkoztató gondolkodási mintákra.
9. Paul de Man, *Az önéletrajz mint arcrongálás*, ford. Fogarasi György, Pompeji, 1997/2–3, 103.
10. Jonathan Culler, *Aposztrophé*, Helikon, 2000/3, 376.
11. Max Picard, *A csend birodalma*, ford. Szabóné Révész Márta, Kairosz, Szentendre, 2002, 203.
12. Søren Kierkegaard, *Önvizsgálat. Ajánlv a kortársaknak / Isten változatlansága*, ford. Szeberényi Lajos, Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1993.
13. Picard, *i. m.*, 189.
14. Uő., 22.
15. Alain Corbin, *Histoire du silence de la Renaissance à nos jours*, Champs, Flammarion, 2018.
16. Jean-Paul Sartre, *Az Idegen magyarázata* = Uő., *Mi az irodalom?* ford. Vígh Árpád, Gondolat, Budapest, 1969, 184.
17. Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*, ford. Márkus György, Akadémiai, Budapest, 1989, 89, 6.5.
18. Martin Heidegger, *Mi a metafizika?* = Uő., „...költőien lakozik az ember...”, T-Twins–Pompeji, Budapest–Szeged, 1994, 16.
19. Rudolf Carnap, *Überwindung der Metaphysik durch logische Analyse der Sprache* = Uő., *Erkenntnis (1930-1938)* Vol. 2 (1931), 219–241.
20. A szerző életében egyedül megjelent (1921) *Logikai-filozófiai értekezés (Logisch-philosophische Abhandlung. Tractatus logico-philosophicus*. Kritische Edition, Herausgegeben von Brian McGuinness und Joachim Schulte, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1998.) utáni, posztumusz mű, a *Filozófiai vizsgálódások* (1953) (*Philosophische Untersuchungen – Kritisch-genetische Edition*, Herausgegeben von Joachim Schulte in Zusammenarbeit mit Heikki Nyman, Eike von Savigny und Georg Henrik von Wright, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.) azt mutatja meg, hogy a nyelv végső elemzésben elsődleges a gondolkodáshoz képest. A szavak nem hozzájuk kapcsolódó lelki aktusok révén nyernek jelentést, hanem a használatban. A beszélők közösségében lejátszódó inger-válasz események úgyszólván megtörténnek a szubjektummal. A nyelvvel végezhető műveletek – s ilyenként a hallgatás – végrehajtási utasításai az adott nyelvjáték-közösségben *hallgatólágoosan* elfogadott használati szabályokban gyökereznek.
21. Hans-Georg Gadamer, *Vom Anfang des Denkens* = Uő., *Gesammelte Werke III. Neuere Philosophie* 1. J.C.B. Mohr (Paul Siebeck) Verlag, Tübingen, 1987, 374–393.
22. Paul de Man, *Szemológia és retorika* = Uő., *Az olvasás allegóriái*, ford. Fogarasi György, Ictus – JATE Irodalomelmélet Csoport, Szeged, 1999, 29.

23. Az apória az apória, nem feloldásra váró dialektikus ellentmondás.

24. Kulcsár-Szabó Zoltán, *Színónímiák. Közeledések Heideggerhez*, Ráció, Budapest, 2016.; Halász Hajnalka, *Nyelvi differencia megkülönböztetés és esemény között*, Ráció, Budapest, 2015.; Lőrincz Csongor, *Költői képek testamentumai*, Ráció, Budapest, 2014.

25. A létfelejtés a lét és a létező közötti különbség jelentésének a fokozatos elhomályosulására utal a filozófiai gondolkodás történetében. A *Lét és idő* felismerése szerint nincs válaszuk arra a kérdésre, hogy mit is értünk voltaképpen a „létező” szón, ezért szükség van a lét feledésbe merült értelmére vonatkozó kérdés kidolgozására. A lét a legáltalánosabb és a legüresebb fogalomká vált, s mint ilyen ellenáll minden meghatározási kísérletnek. Öröklött előítéletek alapján a lét mivoltát magától értetődőnek tekintjük, ezért tanúsítunk érdektelenséget a létkérdés kidolgozása iránt: „Mindenki állandóan használja, jól tudva, hogy éppen mit ért rajta. Így tehát az, ami rejtőzködőként nyugtalanságba hajszolta és nyugtázta az antik filozófiát, napnál világosabban nyilvánvalósággá vált, olyannyira, hogy azt, aki egyáltalán rákérdez, módszertani eltévelyedéssel vádolják.” Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István, Gondolat, Budapest, 1989, 88.

26. Az ontológiai differencia, a lét és a létező közötti különbség előfordulásának fontosabb szöveghelyei a hallgatás mibenlétének értelmezéséhez: Martin Heidegger, *Die Grundprobleme der Phänomenologie = Gesamtausgabe. II. Abteilung. Vorlesungen 1923-1944*. Band 24., 22.; Uő., *Vom Wesen des Grundes*. 8. Auflage, Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 1995. 8.; Uő., *Kant und das Problem der Metaphysik. Gesamtausgabe. Veröffentlichte Schriften 1910-1976*. Band. 3., Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2010, 225.; Uő., *Lét és idő*, 86–105, 400–401.

27. „A szó mint szó [...] közvetlenül soha nem nyújt biztosítékot arra, hogy lényegi szó-e vagy személyesítés.” Martin Heidegger, *Hölderlin és a költészet lényege = Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 39–40. Ez a megkülönböztetés csakis metafizikai alapon, a tulajdon értelemezés viszonyítva történhetne.

28. Heidegger: „...költőien lakozik az ember...”, 197.

29. „Das Seiende ist. Das Seyn west.” Martin Heidegger, *Beiträge zur Philosophie (Vom Ereignis) (1936-1938)*, Herausgegeben von Friedrich-Wilhelm v. Hermann Gesamtausgabe 65. Vittorio Klostermann, Frankfurt am Main, 2003, 30.

30. Martin Heidegger: *Levél a humanizmusról* = „...költőien lakozik az ember...”, 117.

31. „Az, hogy a szorongás otthontalanságában az üres csendet gyakran éppen meggondolatlan beszéddel próbáljuk megtörni, az csak annak a bizonyítéka, hogy a Semmi van jelen.” Martin Heidegger, *Mi a metafizika?* = „...költőien lakozik az ember...”, 23.

32. Martin Heidegger, *Hölderlin és a költészet lényege = Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 45.

33. Uo., 40.

34. Uo.

35. A nyelvnek az efféle kettős mozgása a trópusok retorikájával foglalatosskodó irodalmár számára nem teljességgel ismeretlen. Messzire vezető kérdés lenne, hogy a nyelv mennyiben lehet „tudatában” önnön kettős mozgásának. Az ontológiai differencia vajon hogyan tartható fenn, ha áthelyezzük az „eredendően” figuratív nyelv egyidejűleg megnevező és létesítő működésének a közegébe? Nem kizárt, hogy az efféle kérdésfeltevésbe már beszüremkedett a nyelv eszközszerű felfogása, amelyben a technika ad hírt magáról.

36. Uo., 7.

37. Martin Heidegger, „Mint ha ünnepnappal ...” = *Magyarázatok Hölderlin költészetéhez*, 83.

38. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

39. 1. « ouïr de la voix amie, que tout être-là porte en lui-même » (ford. Boehm). 2. « écoute qui s'ouvre à la voix de l'ami que tout Dasein porte auprès de lui » (ford. Vezin). 3. « en tant qu'entente de la voix de l'ami que tout Dasein porte avec soi. » (ford. Martineau). Jacques Derrida, *Politiques de l'ami-té suivi de L'oreille de Heidegger*, Editions Galilée, Paris, 1994, 341.

40. „Das Hören konstituiert sogar die primäre und eigentliche Offenheit des Daseins für sein eigenstes Seinkönnen, als Hören der Stimme des Freundes, den jedes Dasein bei sich trägt.” Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Elfte, unveränderte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 1967, 163.

41. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

42. Uo.

43. „Das Dasein hört, weil es versteht. Als verstehendes In-der-Welt-sein mit den Anderen ist es dem Mitdasein und ihm selbst -hörig- und in dieser Hörigkeit zugehörig.” Heidegger, *Sein und Zeit*, 163.

44. Vö. Heidegger, *Lét és idő*, 309.

45. Heidegger, „...*költőien lakozik az ember*...”, 12.
46. „Il n'apparaît pas, il n'a la visibilité d'aucune figure déterminée, il n'a aucun statut subjectif, personnel, sexuel. On ne peut même pas décider s'il est vivant ou mort.” Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 345.
47. „C'est un autre Dasein que chaque Dasein porte, à travers la voix la voix qu'il entend, auprès de lui-même (bei sich trägt), ni en lui, dans l'oreille, dans l'oreille interne », au-dedans d'une intériorité subjective, ni au loin, trop loin de l'oreille (car on peut aussi entendre de loin, dans un espace extérieur ou dans quelque transcendence), mais dans ses parages, à une distance qui n'est ni absolue – absolument infinie –, ni nulle dans la proximité absolue d'une propriété, ni donc déterminable selon quelque unité de mesure objective dans le monde. Cette portée de voix, cet être-à-portée de voix, comme on dirait en français, paraît d'un autre ordre.” *Uo.*
48. Heidegger, *Az út a nyelvhez*, 234.
49. *Uo.*, 237.
50. *Uo.*
51. Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 347, 350–353, 373.
52. Heidegger az önmagának elégséges nyelv képzetét hártja el kiegészítő magyarázatával: „a nyelv azonban nem olyan értelemben ragaszkodik magához, hogy pusztán önmagával törődő, minden másról megfélelmező öntükrözés volna.” *Az út a nyelvhez*, 246.
53. Heidegger, „...*költőien lakozik az ember*...”, 194.
54. Heidegger, *Az út a nyelvhez*, 238.
55. *Uo.*, 247.
56. *Uo.*, 250.
57. *Uo.*, 251.
58. „A (tiszt) nyom az elkülönződés. [...] Ez ugyanis nem függvénye semmilyen érzéki, hallható vagy látható, fonikus vagy grafikai teljességnek sem.” Derrida, *Grammatológia*, 75.
59. „Arisztotelész például ezért véli úgy, hogy »a hang által kibocsátott szavak [...] lelki állapotok jelképei [...] és az írott szavak a hang által kibocsátott szavak jelképei« (De interpretatione 1, 16a 3), mert a hang, az első jelképek megalkotója, lényegi és közvetlen kapcsolatban van a lélekkel.” *Uo.*, 20.
60. *Uo.*, 157. A nyom Derrida szerint „[l]lehetvé teszi a köznyelvi értelemben vett beszéd és írás artikulációját, mivel megalapozza az érzékelhető és az intelligibilis, azután jelölő és jelölt, kifejezés és tartalom metafizikai oppozícióját. Ha a nyelv nem volna már ebben az értelemben írás, nem volna lehetséges semmiféle származtatott »megjelölés«; és a beszéd és az írás viszonyának klasszikus problémája sem merülhetne fel.” *Uo.*, 75.
61. „minden alkalommal, amikor felelősséget kell vállalnunk, azt ott, helyben tesszük, minden kontextusban egyszeri módon, egyszerűen megkísérelve, minden helyzet idiomatikusságának [...] megfelelően.” Jacques Derrida *szakmai bitvallása*, szerk. Orbán Jolán, Iskolakultúra, Veszprém, 2009, 98.
62. „Az eredet, vagy a lényegi jelölt fogalma vajon nem csupán egy olyan nélkülözhetetlen funkció, mely a tiltott által létrehozott jelentésrendszerbe íródott, abban helyezkedik el? A szupplementaritás játékában a jelöltekhez mindig újabb helyettesek kapcsolhatók, úgy, hogy ez utóbbi mindig egy jel marad. A lényegi jelölt, az ábrázolt lét jelentése – még kevésbé a dolog maga – soha sem adatik meg számunkra a maga valóságában a játékon vagy a jelen kívül.” *Grammatológia*, 303.
63. A beszélő intenciójának a közvetlen jelenléte saját megnyilatkozásában roppant kérdéses.
64. Jacques Derrida, *Aláírás esemény kontextus*, ford. Kicsák Lóránt = *Performatív fordulatok*, szerk. Antal Éva – Kicsák Lóránt – Széplaki Gerda, Líceum, Eger, 2015, 53.
65. „Pour qui et à qui ? L'ami ou l'ennemi de qui?” Derrida, *Politiques de l'amitié suivi de L'oreille de Heidegger*, 16.
66. Derrida, *Grammatológia*, 182.
67. *Uo.*, 268.
68. *Uo.*, 249.
69. Ismeretes, hogy a jelenlétet felszámoló különbség megképződésének és időbeli elhalasztódásának a mozgása egybeesik.
70. A beszélgetésbe bocsátkozók irányítók és irányítottak egyszersmind, részt vesznek valamiben, és részesülnek valamiből.
71. Hans-Georg Gadamer, *Igazság és módszer*, ford. Bonyhai Gábor, Osiris, Budapest, 2003, 510.